

A POSZTMODERN ZSANDÁR

Kulcsár Szabó Ernő: Esterházy Péter
Kalligram, Pozsony, 1996. 288 oldal, 690 Ft

Bírálatom címe Roland Barthes egy híres megjegyzését variálja: „Az ember épp csak hogy szólt egy szót, akárhol, a szöveg örömről, két zsandár máris ott terem, hogy nekiessen: a politikai zsandár és a pszichoanalitikus zsandár...” Barthes, szegény, még nem sejtette, hogy annak az olvasásmódnak is, amelynek evangélistája volt, egykor meglesznek a zsandárai.

Kulcsár Szabó Ernő Esterházy-monográfiája Esterházy Péter legjelentősebb műveinek korszakküszöb átlépését tulajdonítja a magyar irodalomban. Ezek: a FANCSIKÓ ÉS PINTA (1976), a TERMELÉSI-REGÉNY (1979), a BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA (1986), de abban is különösképpen a FÜGGŐ (1981) és az önállóan nem publikált A PRÓZA ISZKOLÁSA, valamint – módjával – a HAHN-HAHN GRÓFNŐ PILLANTÁSA (1991).

A korszakhatár a késő modern és a posztmodern irodalom között áll fenn. A szerző a posztmodern irányú, illetve az ebbe a körbe vont nemzetközi szakirodalom alapján referálja a különbséget, amely elsősorban a nyelvhasználat gyökeres megváltozásában jelentkezik. A nyelv világábrázoló jellegével szemben világteremtő jellege, illetve világ *volta* (azaz a „világ”, az „én” nyelv által konstituált volta) kerül az előtérbe, s ennek következtében a történetmondás helyett a diszkurzív szövegmondás. Az így létrejövő szövegvilág jelentésében nem kell megegyeznünk, az egyrészt nyitottá válik, másrészt külső vonatkozhatósága csökken vagy megsemmisül.

A „korküszöb vagy »korszakforduló«” kijelölése a történész tipikusnak nevezhető feladata, és az ellen sem emelhető kifogás, ha akár jelképesen, akár valóságosan e határvonal átlépését valaki egy gondolkodónak vagy alkotónak tulajdonítja. Kulcsár Szabó Ernő mintái *Epochenschwelléről* beszéltek Nikolaus Cusanus és Giordano Bruno között (Hans Blumenberg), illetve a modernitás egy új korszakának küszöbét ismerték föl az 1912-es évben Apollinaire költészetében (Hans Robert Jaub), s – ami már közvetlenül összefügg az Esterházy-könyv problémájával – szintén

Jaub az 1967 körüli időre teszi a modern és posztmodern korszakküszöbét.

Kifogás emelhető viszont a fogalom alkalmazásának módja ellen, mert abban mindent kitölt – mint már a szerző előző művében, A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE – 1945–1991 nagy elbeszélésében is: „irodalmunk interkulturális összehasonlíthatóságának” (194.) ortodox módon felfogott szempontja. Nyersen szólva egy nyelvi és történelmi okok miatt perifériális kultúrában – mint amilyen a magyar –, ha e kultúra jelenségeiről esik szó, két provinciális álláspont lehetséges: az egyik nem vesz tudomást vagy nem bír tudomással az irodalom, a tudás és a bölcsesség fejleményeiről *extra Hungariam*, a másik tárgyát normatív módon a nemzetközi *elvárásokra* redukálja, s az azoknak való helyi megfelelés fölötti univerzalisztikus melegeedésben vagy a nem megfelelés korholásában merül ki.

Aki a nemzetközi elvárások egy fontos vonatulatát Kulcsár Szabó Ernőtől akarja megtanulni, annak ez a könyv kiváló idézetekkel szolgál, és időnként – lásd például a *linguistic turn* arányos és korrekt összefoglalását A MONDAT MINT CSELEKVÉS című alfejezet megfelelő részeiben – arra is fény derül, hogy a komoly és elrendezett ismeretek joggal alapozhatták meg Kulcsár Szabó Ernő tanári vonzerejét.

Aki viszont az Esterházy-monográfiától Esterházy-monográfiát vár, az csalódik. A koncepció vázára (amely Esterházy fellépésének az irodalmi posztmodern magyar megvalósulását tulajdonítja, műveit a késő modern leküzdéseként értelmezi, majd a BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA nagy teljesítménye után lényegében a késő modernitásba való visszahullást konstatálja) meglepően kevés hús kerül. Nemcsak Esterházy pályájának történelmi és szociális kontextusa értelmében (amely – mint erről később lesz szó – a szerzőnél teoretikus tiltás alatt áll), nemcsak hazai irodalmi és kulturális kontextusa értelmében (amely – ami az íróársakat illeti – legtöbbször az ellenpélda hálátlan szerepében merül ki, s – ami a reprezentatív befogadókísérleteket illeti – nem párbeszéd vagy vita, inkább leleplezés tárgya), hanem a művek voltaképpen elemzése tekintetében is, amelynek legfőbb funkciója a beazonosítás és megerősítés. A mű mindig valamely „*utómo-*

dem” igazságot, irodalomelméleti állítást vagy megfigyelést támaszt alá, és még a regényalakoknak sincs egyéb törekvésük, mint ezek tanúsítása.

Két idézet: „*Es itt mutatkozik meg igazán a beszéd funkcionális rögzítettségének az a rendkívüli többlete, amely alighanem a legnagyobb – s csak a modernség utáni horizontban hozzáférhető – vívmánya Esterházy prózáirásának. Mert annak eldönthetetlenége – s nyelvileg éppen ez az eldönthetetlenesség fejeződik ki az »irodalmias közírás« kategóriájában is –, hogy fiktív vagy referenciális érvényű-e a fentebbi kijelentés, Derridának azt a megfigyelését támasztja alá, hogy a szöveg irodalmi karakterét végső soron sohasem tartalmazhatja a szöveg maga.*” (245.) „*A történet vége [a FÜGGŐ-ben] ezért nyitott kezdet is egyidejűleg. Mert csak ebből a nézetből értelmezhető kielégítően K.-nak az a törekvése, hogy úgy írhol meg saját közös fiatalságuk történetét, mint ahol azt nem kell szükség-szerűen a klasszikus-modern perspektívák értékimplicációihoz kötni.*” (145.)

Tévedés ne essék, *egyelőre* nem az állítások lehetséges igazságtartalmát vitatom. De az ilyesfajta megállapítások dömpingje azt a benyomást kelti, hogy Esterházy műve *dedukálható* abból a tudományos közbeszédből, amelyet értelmezője gyakorol, s az író minden egyes vívmánya beletalál a standardizált terminusba – ezért vívmány. Nem találok erőfeszítést arra, hogy Esterházy saját írói dinamikája alapozza meg e szerencsés találkozásokat. Hogy is mondjam csak? Nem találok semmit, amit éppen Esterházy művéből tanult volna e kiváló tanuló. Aminek leírása érdekében legalább egyszer megpróbálkoztam volna egy saját kategória kidolgozásával. Ezért aztán itt teljességgel a levegőben lóg Szegedy-Maszák Mihály már az irodalomtörténeti áttekintésben is egyetértőleg idézett értékelése, miszerint Esterházy „*messze fölülmúlta gondolati mélység tekintetében azoknak a nyugati műveknek a túlnyomó többségét, amelyeket a posztmodern irodalom jelentős alkotásainak szokás tekinteni.*” (191.) Ha ez igaz – azt hiszem, az –, akkor munkássága analízisének meg kellene változtatnia legalább a magyarul értő posztmodern irodalomtudós recepció horizontját, amelynek új vagy módosított fogalmi készlet felelne meg. S akkor talán nem került volna papírra a könyv legkínosabb részlete, a Christoph Ransmayrrel való összehasonlí-

tás – az osztrák író nagyobb mérvű nemzetközi kanonizáltsága alapján.

A sok idézet továbbá azért kelti a jótanulós megfeleltetés hatását, mert mindenki, aki ismeri az idézett szerzőket, tudja, hogy viszonyuk gyakran probléma, amelyet föl kellene tárni. Heidegger és Wittgenstein, Gadamer és Jauß, Jauß és Paul de Man. (S akkor még nem beszélünk Iser kevésbé hermeneutikus, mint inkább fenomenológiai megközelítésmódjáról, Genette kifejezett hermeneutikaelenes beállítottságáról, Gadamer és Derrida vitájáról, Jauß beszédes Derrida-negligálásáról, Barthes-kritikájáról stb. stb. stb.) Itt: tekintélyek, akiket igazolásul bármikor elő lehet rángatni. Az árva magyar íróval szemben (vagy mellett – mindegy) nem gondolkodók kérdései és újabb kérdéseket ösztönző megoldáskísérletei állnak, hanem egy valamifajta suha nem volt skolasztikus Tanítás. Nem hermeneutikus feszültség van elmélet és írói gyakorlat között, hanem predeterminált egyezség, autoritatív kényszer.

A tanítások kitűnő reprodukálása és filozófiájuk negligálása egy bizonyos merev – belső tartományában filozófiailag átgondolatlan, kifelé viszont minden oldalról zárt, elhatároló – *diskurzus-eklektikához* vezet. A posztmodern persze *maga* eklektika, de minden inkább, mint zárt és merev. Kulcsár Szabó Ernő munkáit olvasva engem mindig meghökken az, hogy miképpen reflektálhatja valaki ily kevésbé az általa elfogadott tanításból következő bölcsességet. Mintha egy a tudományos választásokat megelőző dogmatikus, normatív, kizárólagosságra törekvő, gyanakvó, humortalan – és gyakran bizony smokk, vidékies – *kedély* helyettesítené a filozófiát, s e kedély retorikus módon aláaknázza a kimondott szavak tartalmát is.

Itt van például Kulcsár Szabó Ernő egy megszívlelendő gondolata – mindenekelőtt saját magának: „*Az adekvát befogadhatóság... elsősorban amaz összefüggés felismerésének lesz a függvénye, hogy saját értelmezésünk jogosságának feltételeit éppen egy abban rejlő másik – eltérő utakon kibontakozó – legitimitásának igénye teremti meg a számunkra. Ha nem így járunk el, egyszerűen nem jutunk képviselhető (interszubjektív érvényességű) »olvasat« birtokába: bizonyos olvasásmód érvényesítésének más olvasásmódok kontextuális »kizáródása« lesz az eredménye.*” (67.)

Igen érdekes példa erre az a passzus, ahol kritikailag tárja fel a TERMELESI-REGÉNY-ben azt az ellentmondást, hogy a világ és a nyelv megfeleltethetőségének problémája éppúgy szerepet játszik benne, mint a jelentés kontextusfüggő funkció- és identitásváltásai. Ebből a találó megfigyelésből viszont az a pirongatás következik, hogy Esterházy olykor „*még a kései irodalmi modernség többnyire misztikus jelentésű «csend»- és »hallgatás»-mitológiáitól sem képes elhatárolódni*”. (79.) Itt tehát Kulcsár Szabó Ernő saját értelmezésében – amely egyértelműen előnyben részesíti a többértelműséget – egy másik értelmezés rejlik, amely magában Esterházy művében bizonyos egyértelműségre törekvést is észlel. Ennek legitimitását azonban tagadja, méghozzá Esterházyval szemben is igen erős retorikus eszközökkel – *még arra sem képes!* –, és különösen határozottan kritikusaival – ezúttal Balassa Péterrel és Bojtár Endrével – szemben: „*A módszertani reflexió hiányában ítélkező napi kritikának ugyan nem róható fel, utólag viszont nem is egy szakkritikára nézve bizonyultak leleplezőnek [kiemelés – R. S.] azok a konzervatív klasszikus-modern premisszák, amelyek végül akaratlanul is egy küszöbön inneni helyzetben »erősítették meg« a TERMELESI-REGÉNY-t.*” (80.) Hát igen: „*bizonyos olvasásmód érvényesítésének más olvasásmódok kontextuális »kizáródása« lesz az eredménye*”.

Eddig bírálatomat arra összpontosítottam, hogy bemutassam: Kulcsár Szabó Ernő nem ért egyet saját magával (azaz prezentációja nem felel meg saját hermeneutikus előfeltevéseinek, fogalom- és ítéletalkotása s mindenfölkött retorikája nem felel meg a posztmodern világnézetnek, vagy ha ez utóbbi fogalom, *pace* Heidegger alkalmatlan, akkor bölcsességnek). Ezt a komoly játékot igen sokáig lehetne játszani, s néhányszor még elkerülhetetlenül vissza is térek rá, de most ideje azt is megmutatni, hogy a sorok írója miért nem ért egyet Kulcsár Szabó Ernővel.

Az első nehézséget a következőben látom. Az az erőfeszítés, hogy kizárjuk az irodalmi műalkotások jelentésének rögzíthető és azonosítható egyértelműségét, elvileg két irányba vezethet. Az egyik, hogy semmilyen – vagy ami ettől alig különbözik: végtelen számú, azaz bármilyen – jelentést tulajdonítsunk az irodalmi műveknek. A másik, hogy sok lehetséges jelentést föltételezzünk, de ezek számát azért korlátozzuk, amennyiben bizonyos je-

lentéseket – a szöveg igényére odahallgatva – lehetetlennek tartunk. Kulcsár Szabó Ernő az utóbbit választja: „*elsősorban a nyelv eszközzellegű használatának jelfüggesztése nyitja meg a teret az öntükröző alkotásmód poétikája és az elbeszélői közlés eltérő értelmezhetősége előtt is. Az elbeszélés diskurzusának ilyen alakítása lényegében megszünteti a jelölés denotatív formáit, s helyette olyan világot revelál, amely lehetséges jelentések exemplifikált együttesének tekinthető*”. (60.) „*A reprezentációesztétikai örökséggel szemben Esterházy írásmódja olyan befogadásra tesz ajánlatot, amely az említett oppozíció megszüntetésével [írás és olvasás, beszéd és /puszta/ meghallgatás... alkotás és befogadás] nyitott és lezárhatatlan folyamattá változtatja a művel való beszélgetést. Megteremti tehát annak feltételeit, hogy a műalkotás ne az allegoretikus jelentésazonosítás, hanem a lehetséges jelentések találkozásának »színhelyévé« váljék.*” (257.) [256.] Azt mondhatnám, hogy e színhelynek a lehetetlen jelentésektől való megtisztítását tekinti a szerző a feladatának. Ezt mint előzetes eljárást el is fogadnám, de kérdésem: mikor lépnek színre a szereplők (a lehetséges jelentések exemplifikált együttese), mikor kezdődik a színjáték. Vagy: ha már jó alaposan belénk sulykolták, hogy milyen legyen a művel való beszélgetés (nyitott és lezárhatatlan), mikor kezdődik el a beszélgetés?

Ha az irodalomtudós csak a terepmegtisztításban érdekelt (ami elképzelhető), akkor inadekvát műfaj a szerzői monográfia. „*Esterházy műveiben olyan irodalom lépett a kanonizálódás útjára, amely az esztétikai jelentésképzés kiteljesítésének műveleteit nálunk szokatlan mértékben engedi át a recepciónak.*” (195.) Egy könyv Esterházy művéről, gondolom, recepció. Miért nem képez jelentést vagy miért nem gondol el lehetséges jelentéseket, s mutatja be azok játékát? Aki ezt nem teszi, bizonyos értelemben kivonja magát a hermeneutikus helyzetből, és az értelmező közösség fölött rögzíti a maga pozícióját.

A második nehézséget újra a korszakküszöb fogalmában látom, ezúttal más szempontból, mint az előbb. Ehhez először hadd kommentáljak két összefüggő idézetet – az idézetről.

„*Ha abból indulunk ki, hogy a kései modernség korszakküszöbe előtt a nyelv citációs megnyilatkozásait legfeljebb a merész írói képzelet tekintette a beszéd természetes formájának, alighanem akkor is igazunk lehet, ha a két háború közti időszak irodalmában aztán már számos példája lesz az idézetes*

irodalmi beszédnek.” (185.) Alighanem nem. Ez ugyanis tévedés. Az újszerű derridai tétel, hogy minden szöveg létmódusza az idézet, nem feledtetheti el azt a kultúrtörténeti és kultúrfilozófiai igazságot (sőt valójában kapcsolatban is áll vele), hogy az idézet mint az ismétlés egyik eminens formája *mindig is* a kulturális koherencia egyik legfőbb szavatolója volt, és a nyelv „citációs” megnyilatkozásai mélyen beépültek a beszéd természetes formájába. „Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az idézet természetes beszédként való irodalmi legitimitációjának feltételei közül kettőnek tulajdonítunk döntő jelentőséget. Az egyik annak az új nyelvszemléleti horizontnak a kialakulása lehetett, amely Humboldt tradícióvonalán először a wittgensteini beszédhermeneutikában teljesedett ki. A másik feltételt pedig bizonyára a szimbolizációs esztétizmus önelégült szövegiségének, a modernség ikonikus esztétikai tapasztalatiának kérdésessé válása hozta magával.” (Uo.) Talán messze járunk az igazságtól. Lásd – igazán csak taláalomra – a jelöletlen idézet *imitatió*ként való teljes legitimitását a középkor egész irodalmában, a protestáns levél- és emlékirat-irodalom természetes beszédbe szövődő biblikus idézetgazdagságát, a bizonyára önelégült szövegiségű Dosztojevszkij evangéliumi idézethálóját, Jókai és Mikszáth latin auctorokkal, népi szokásmondásokkal sűrűn teleszőtt gyakori idézetes irodalmi beszédét vagy Benjamin PASSAGENWERK-jének idézetekből és értelmezésekből összeálló „konstellációját”. Természetesen tudom, hogy Kulcsár Szabó Ernő egy sajátos idézőmódról *gondol* – noha nem azt mondja –, a nagyobb, összefüggő és nem is mindig autoritással bíró szövegidézetek, ha tetszik, nyelvhasználatok elmozdítására és kommentálatlan beépítésére a szövegbe, amelyek alkalmanként ki is terjeszkednek annak egészére. Arra az idézőmódról tehát, amelyet Jorge Luis Borges vetett fel és kezdeményezett egy elmés gondolatkísérleti novellájában, az (általán is) agyonidézett és kisértő talán túlértékelt PIERRE MÉNARD, A „DON QUIJOTE” SZERZŐJÉ-ben (1939), s amelynek egyik leggazdagabb bányája Esterházy Péter könyveiben található. Eljárás módja azonban, amely az idézet mint beszédforma kulturális létmódjának, elemi tényének ezt az újabb fejleményt mint az idézet beszédformává *válásának* és irodalmi legitimitációjának vadonatúj esemé-

nyét mutatja be, amelynek – *mint minden egyébként* – a linguistic turn és a modernség általólagos lezárulása a fő oka, azonkívül, hogy abszurd, rávilágít a korszakhatár-fogalom kritikátlan, erőszakos, avantgardista jellegű felfújására. *Eppur si muove* – ahogy Jókai mondotta volt egy regényének idézetes „paratextusában” (címében) –, de azért nem ennyire.

Általában ebben a korszakhatár-fogalomban megmarad a *historizmus*, mivel hiányzik magának a korszakküszöbnek a hermeneutikus reflexiója. Blumenberggel szólva nem reflektál a korszakfogalom korszakára. A szerző a modern lezárulásának és a posztmodern keletkezésének korszakhatárában valami olyan végső, metafizikai különbséget vél felfedezni, amelyet – már csak a korszakfogalmak hermeneutikus változására való tekintettel is – én teljességgel megalapozatlannak tartok. S ugyanakkor olyan harcias hevülettel védelmezi az újat és leplezi le a régít, amely viszont véleményem szerint megint csak összeegyeztethetetlen a posztmodern minimálfogalmával is.

Esterházy „*a korszakváltások előreható, nolanusi* aspektusát teljesíti be*”. (81.) De az előrehatóban vajon nem a visszaható az igazán érdekes? A posztmodern korszakmeghatározás jellegzetessége szinte azonnal elkezdődő önmegsemmisítése, a recepciók horizont meg-

* Kulcsár Szabó Ernő eddigi recepciójának legelősebb kritikai szólama a szerző közönségével való inadekvát viszonyával foglalkozott, nyelvhasználatának keresettségével és túlbonyolítottságával. E szerintem is alapos kifogás alkalmadtán olyan globális tudománykritikai mezben vagy politikai, illetve tudománypolitikai ráfogások kíséretében jelentkezett, amelyeket nem osztok. Magát a nyelvhasználat kérdését sem vizsgálom tüzetesen, de egy jegyzet erejéig nem állhatom meg, hogy egy – egyetlenegy – jelzőt, ezt a bizonyos *nolanusit* ne kommentáljam. Mint a lábjegyzetből tudható, a fogalom Hans Blumenberg ASPEKTE DER EPOCHENSCHWELLE: CUSANER UND NOLANER (1976) című könyvére utal. Ez valóban lábjegyzet-szaporító tudálékoskodás. A megadott helyen nincs használható információ a mondott aspektusról. Továbbá, noha nagy tisztelője vagyok Blumenbergnek, de azért könyve még nem tartozik a filozófiai irodalom olyatén közjávához, amelyre egyszerűen emlékeztető célból, magától értetődőleg lehetne utalni. Nem beszélve arról, hogy

változása révén. A modernitás egész korszakát – legalábbis a XVIII. század végétől – kísértő nagy ellentendenciákat, amelyeket antimodern moderneknek nevezünk, ma egyre inkább hajlamosak vagyunk „posztmodernként” felismerni, akár kritikai, akár affirmatív céllal. A nagy visszakeresések és felismerések arra vallanak, hogy a posztmodern fogalmában olyan jellemzőket gyűjtöttek össze, amelyek a modernitás polarizált mozgásterét kezdettől jellemezték. Az is előfordul, hogy a mainál magasabb szinten jellemezték: egyetértek például Márkus Györggyel, aki azt írta, hogy „az összes diskurzus-forma narrativizálására irányuló törekvést nyugodtan tekinthetjük mitizálásuk felhígított változatának”. Olyan, a posztmodernhez nem szükségképp hozzárendelhető jelenség, mint a „nyelvi fordulat” is felismerhetővé vált nemcsak Mallarménál és Nietzsche-nél, hanem a jénai romantikában is.

Említettem már, hogy nem kifogásolható, ha az irodalomtudós a korszakváltás jellegzetességeivel ruházza fel hősét (bár az adott esetben Tandori Dezső munkásságának feltűnő negligálása, az ő Esterházy-nál – meggyőződésem szerint – elemibb erejű áttörésének szem elől tévesztése több, mint hiba). A kérdés csak az, hogy milyen erősen rögzített a „szisztematikus irodalomtörténeti hely” (174.), vajon végső entitás-e, vagy maga is temporálisan elmozduló. Ha az előbbi – Kulcsár Szabó

Ernő szerint –, akkor a historizmusnál kötünk ki. Magyarán: vajon nem *olvasható*-e, nem tapasztalható-e esztétikailag Balzac, vagy Gérard de Nerval SYLVIE-je (1853, amely egyébként tanulságos összevetésre adhatna alkalmat a FÜGGŐ-vel), vagy Flaubert, vagy Mikszáth akképpen, hogy „az én létmódjának történetiségét mint időbeliséget a szubjektum nyelvi konstituáltsága nyilvánítja meg. Ami azt jelenti, hogy az esztétikai tapasztalatban is rajta keresztül válik hozzáférhetővé”. (Uo.) (Nem kitalált esetek, ezeket az aktualizálásokat sok egyéb modern klasszikus mellett *végrehajtották*.)

A „hagyomány történéseiben való benneállás” (uo.) ugyanis retroaktív jellegű. A legáltalánosabb értelemben ez a retroaktivitás felelős minden régi műalkotás (és filozófia) hermeneutikus felnyithatóságáért, lehetséges aktualitásáért. De Roland Barthes-nak igaza van, ha megkülönbözteti – mint később a szövegszerkesztő programok – a csak olvasható, illetve az olvasásban újraírható (felülírható) művet, noha abban már talán nincs igaza, ha ezt a klasszikussal és nem klasszikussal azonosítja. Azt hiszem, noha tévedhetek, hogy az olvasásban való újraírás lehetősége a legszélesebb értelemben vett modernitás kiváltsága. Tulajdonképpen ez az újraírás vagy más-képp fogalmazva a recepció horizont változása az, ami nem engedi megmerevedni a korszakhatárokat.

Harmadik kifogásom, mint az várható, a műalkotások *világra vonatkoztatottságának* gyanú alá helyezése. Kulcsár Szabó Ernő gyakran él ilyen – számára egymást kizáró s szinte a Jó és a Rossz tulajdonságait magára öltő – ellentétekkel: *textualitás ↔ valóságanalóg építkezés; areferencialitás ↔ referencialitás; a szövegek által ↔ a valóság által való „megelőzöttség”; nyelv és elbeszélés ↔ világ és elbeszélés horizontja; a beszélés teljességének ↔ a világ reprezentációs teljességének esztétikai formája; a műalkotás eredete mint a nyelv összjátéka ↔ mint a valóság világszerű realitása*. Egyszerűen formálisan jelzett ellenvetésem ezekkel az együtt elgondolt és egymással kicserélhetőnek tekintett antinómiákkal szemben az, hogy egy bizonyos határig értelmesebb és az ellentétek felállíthatók, egy másik és fontosabb értelemben azonban az ellentétek nem értelmesebbek és nem állíthatók fel. Ez a megkülönböztetés hiányzik a szerző

Cusanus szülővárosa latinizált nevét vette föl, míg a nolai születésű Giordano Bruno nevének kiegészítése a *Nolanusszal* kevésbé ismert, önálló névvé tudomásom szerint sohasem vált formula. Blumenberg könyvének nyilvánvalóan nem is lehetne az a magyar címe, hogy Cusanus és Nolanus, hanem csakis a *cusai és a nolai*. Arisztotelészt a sztagirítának nevezni talán kissé mesterkéltnak, de hagyományos a magyar filozófiai irodalomban, Brunót a nolainak vagy éppenséggel Nolanusnak nevezni nem az. Nem beszélve továbbá arról, hogy a Blumenberg által javasolt kora újkori korszakküszöb (amely történetesen jó széles küszöb, több, mint egy évszázad) semmiképpen sem alkalmazható a „kései modern” és a „posztmodern” állítólagos korszakváltására, mert az utóbbi minden releváns jellemzése éppenséggel kiiktatja az „előreható” jelzőt és szinonimáit. Nem beszélve arról sem, hogy mi köze Cusanushoz és Brunóhoz a kései modern és posztmodern korszakküszöbének, mi köze Isten önkorlátozásával szemben Isten önteremtéséhez Esterházy Péternek.

okfejtéséből, és ennek kárhozatos következményei vannak.

Ezek az ellentétek szorosan összefüggenek a két előbbi kritikai megfontolással. Egyrészt nyilvánvalóan a korszakküszöb előtti és utáni oldalt képviselik; az öntudatlan historista megszállottság szerint tehát előbb nem lehetett így, utóbb nem lehetett amúgy írni és befogadni. Másrészt az irodalmi műalkotásnak a korszakküszöb utáni korszerű jelentésgömbjével állnak kapcsolatban, mint kívánatos vagy elutasítandó jelentésképző eljárások. Kulcsár Szabó Ernő fogalomhasználata itt ugyan pontatlan és következtelen, egyszer arról beszél, hogy a szöveg *nem* rendelkezik a jelentés belső attribútumaival (33.), máskor éppen *jelentésszűkítésben* kárhoztatja „a külső világjelölés ismérveinek” (38.) való alávetést (amelynek ilyen módon a jelentés belső attribútumait kellett megtámadnia), megint máskor pedig az epikai jelentésközpont modern és posztmodern feltételrendszerét említi (168.). Ezek a következtelenségek persze nem véletlenek, hiszen arról van szó, hogy a szerző ingadozik a szöveg által előírt vagy a befogadó által létrehozott jelentéstulajdonítás prioritása között. Mégis, egy bizonyos határig csak látszólagosak és összerendezhetők – azon túl viszont nem. És éppen ezekről a határokról van szó. *Est modus in rebus, sunt certi denique fines (Van mértéke a dolgoknak, s a határok is állnak)*, ahogy Horác mondotta volt.

Az író által szándékolt jelentés minimalizálása és a befogadó számára pluralizált jelentéstartományok megnyitása, az életvilágból származó tapasztalatok közvetlen referenciájának csökkentése és a műalkotás belső referenciális vonatkozásainak növelése *mint irodalmi stílusirány* kritikai leírásában hasznosítani lehet a valóság és a nyelv, a világ és a beszéd, a világra (valóságra) vonatkoztatottság (referencialitás) és nem vonatkoztatottság (areferencialitás) stb., *ideiglenes* ellentétbe állítását. Ezek azonban mindkét oldalról metafizikai képződményekké kövülnek, ha valaki valóban azt hiszi, hogy a nyelv nem valóság (és megfordítva), a nyelvjáték nem világszerű, a „*diskurzív szubjektumok*” nem „*a szocietás szubjektumai*” (179.), és a nyelvhasználatok, nyelvjátékok sokféleségének elfogadása levette a napirendről az *igazság* keresésének nyelv és valóság összehangolásában megvalósuló (soha be nem végezhető) programját.

Továbbá az irodalmi művek jelentéspluralitásának és jelentésváltozásának is megvannak a maga határai (ezt úgy fejeznék ki, hogy változnak, de nem változnak meg): koherenciájuk felbomlasztásának végső határa magának a kultúrának a koherenciája, amelyben még fölismerhető, hogy esztétikai jellegű tevékenységről van szó. Rövidre fogva: csak az Úristen szavatolhatja a művek egyértelműségét, a kultúra viszont szavatolja azt a beszélgetéshez szükséges és elegendő feltételt, hogy *ugyanarról* beszélünk.

Kulcsár Szabó Ernő rendkívüli erőfeszítéseket tesz, hogy a műalkotást megszabadítsa minden külső, referenciális, „*valóságanalóg*” vonatkozástól. Ez az erőfeszítés két szinten bírálható.

Az első stílusirányának abszolutizálása. Az olvasót, aki ismételtén abba az epozsi jelzőbe botlik, hogy a modern műalkotás *önelégtűt*, némi ingerültségre készíti, hogy a posztmodern apológétája semmi veszteséget nem észlel, és nincs kettős könyvelése. Ha úgy kell lennie, hogy a korszakküszöböt nem lépheti át az elbeszélés művészetében a narratíva és a karakter, legalább könnyet ejthetne érte. Hiszen akadnak olyan önonozos, jelentéssel, értékrenddel és világképpel fölszerelt történetek és alakok, amelyek ma is hatást gyakorolnak ránk. Van valami avittas abban az avantgardista gesztusban, amely letörli a múlt tábláját.

Második kritikai megjegyzésem a „*valóság*”, a referencialitás paranoid kigyomlálására vonatkozik, stílusirányán belül. Esterházy munkásságának jelentős része – mindaz, ami „*felismerhetően térségi*” benne –, a kertészet áldozatául esik. A PÁPAI VIZEKEN NE KALÓZKODJ! (1977) például a következő módon: „*Az önazonosságot referencializáló szándéknak mindenekelőtt az a két – felismerhetően – térségi összefüggés játszik a kezére, hogy az adott körülmények között itt »nem pincérek kellettek, hanem kiszolgáló személyzet« (FÜ, SÁR), illetve, hogy: »A vendég olyan, amilyen. A pálya göröngyös, a labda tők, a bírók csalnak« (AZ ESEMÉNYEK ITT ÚGY ÁLLNAK AZ IDŐBEN). A beszédaktusok elmélete értelmében mindkét kijelentés olyan asszerciónak* minősül, amelyik – mint a dolgok igaz-hamis logi-*

* Határozott, erős állításnak valami valóságos, de nem szükségszerű voltáról – John Rogers Searle.

kához igazított elrendezésének cselekvése – a szót a világra irányító beszéd jellemzőivel írható le. Ha nem szükséges is őket mindjárt tényszerű megállapításokként értelmeznünk, mégis tartalmazzanak értékjellegű azonosítást. Vagyis megteremtik annak lehetőségét, hogy az esztétikai közlést elsősorban a külső világjelölés ismérveinek vessük alá, s a rá vonatkozó igazságkijelentések szabályai szerint értsük meg. E jelentésszűkítő eljárásnak tudható be többek között, hogy egy értékszociológiai vizsgálat konkrét, sőt allegoritikus megfeleltetését is megadhatta a cím (látszólagos) sokértelműségének. A kisémberek egzisztenciájának világában, írja Veres András, »különösen veszélyes a politika és a világnézet területe: [...] Atvűt értelemben az elbeszélés címe is erre utal: pápai vízekben ne kalózkodj – azaz tekintsd tabunak (ha tetszik: szentségnek) a hatalmi viszonyokat.« (38. k.) Ennél is figyelemre méltóbb (azt mondanám, hihetetlen korlátozás, amelynek sehol nem találok az ellentétét) a FUHAROSOK és a DAISY elutasításának argumentuma: „Bár a FUHAROSOK – mint az erő és az igazság immanens egyeztethetlenségének példázata – annak a Pascalnak a személyiségképét igényli, aki a változásban ismerte fel az én állandóságát, az identitás kérdését azonban a védtelenség beavatási rituáléján keresztül is inkább megerősíti, mintsem kiszolgáltatná a mássá válás eseményének. A DAISY szatírájátka viszont – a transzvesztita »öntükrözés« viszonylagosságán keresztül – magában az átváltozásban, az én-konstrukciók felcserélhetőségében tárja fel az identitás lehetetlenségét. Látnunk kell azonban, hogy mindkét történet az alávetettség körülményei között formálja meg a maga – ily módon kényszerű – alternatíváját. Azaz, egyik szélső változat sem hozható összefüggésbe a szubjektum elvi, nyelvkritikai eredetű feloldódásának posztmodern tapasztalatával.” (177.)

Azt kellene hinnünk – a Pascal-értelmezés mélységeit nem bolygatva –, hogy ha olyan elementáris emberi tapasztalat, mint az *alávetettség*, és az ebből következő *szenvedés* nem egyeztethető össze a posztmodern tapasztalattal, és irodalmi felidézése (nyilván, mint valami a világban meglévő reprezentációja) tiltás alatt áll, akkor ebből a *posztmodern univerzalizmus* bizonyos korlátozásának kellene következnie. Vagy legalábbis az új irodalomfogalom hasznának feltárása, amely megvilágítaná, hogy miért kell ily gyökeresen megválnunk az irodalomfogalom egy jelentős hagyományától (amelynek befogadását az anamnézissel, a katarzissal és a terápiával jel-

lemezném), holott az ilyen irodalom gyakorlata és szükséglete (Esterházy működésében és hatásában is) minden jel szerint eleven. Ám ezen afirmatív feladat helyett újra csak a *megfelelés* kritikai szempontja hallatik: nem „hozható összefüggésbe a szubjektum elvi, nyelvkritikai eredetű feloldódásának posztmodern tapasztalatával”.

Ebből következik *negyedik* és utolsó saját kifogásom. Engem az az ideológikus harc, amelyet Kulcsár Szabó Ernő Esterházy munkásságán belül a „világra vonatkoztatottság”, a referencialitás ellen és az areferencialitás mellett vív (más összefüggések feltárására olyan idézeteket választottam a monográfiámból, amelyek ezt a harcot is megmutatják), arról győződtem meg, hogy Esterházy írói jelentőségének egyik legfőbb forrása a kettő – a világra vonatkoztatottság és ön maga nyelvi terére vonatkoztatottság, jelölő nyelv és „létesítő” nyelv, világfelismertetés és világteremtés – hermeneutikus feszültségben való *fenntartása* és *egyensúlyozása*. Kulcsár Szabó Ernőnek szinte sehol sem sikerül kiiktatnia az előbbi, s mindenütt – meg kell adni, becsületesen – problémaként száll szembe vele. Igaz, ahol ez a kiiktatás sikerül, ott a következő burkolt vádat fogalmazza meg: „Az elmulasztott lehetőség miatt ma már alighanem megítélhetetlen, milyen irányt vett volna Esterházy epikája, ha A PRÓZA ISZKOLÁSÁ-val veszi kezdetét könyveinek külföldi fogadtatástörténete. Vagy ha legalább a szűkebb szakmai környezetben akadt volna olyan megbízható világirodalmi tájékozódású pályatárs – író vagy kritikus –, aki a kézirat önálló publikálására ösztönözte volna A PRÓZA ISZKOLÁSA *experimentális poétikája* láttán *elbizonytalanodó író*t.” (195.)

Ami Esterházy eddigi utolsó korszakát illeti, bizonyos érdemet látok abban, hogy a szerző – ha rossz érvekkel is, de – artikulálta azt a kritikai csalódást, amely meglehetősen általánosnak mondható Esterházy a BEVEZETÉS... utáni teljesítményével kapcsolatban, s amelyet más értelmezők – beleértve magamat is – legtöbbször csak hallgatással vagy alkalmi és nem átfogó kritikával fejeztek ki. Az érv természetesen a referencialitás visszatérése, noha az sohasem volt távol. Valójában referencialitás és areferencialitás kecses egyensúlya bomlott meg (amelynek magának is erős, „*térségi*” referencialis *okai* voltak, noha persze nem ezek *okozták* a jelentős esztétikai

eredményt), és egyelőre nem látjuk az új egyensúly vagy más irány körvonalait.

A BEVEZETÉS A SZÉPIRODALOMBA olvasásakor meglepődve észleltem, és nem normatív elégtétellel, hanem fenomenológiai leírás céljával állítottam, hogy Esterházy „*saját világát világtükörré akarja változtatni*”. Fatális és komikus szerkesztői tévedés eredményeképpen most ez a mondat Kulcsár Szabó Ernő könyvének címodalán olvasható, ahol a sorozat szokása szerint a szerző neve és a könyv címe mellett egy jellemző szentencia is áll. Igazolom, hogy Kulcsár Szabó Ernő ezt nem mondja, hanem idézi és elutasítja. Én meg nem tekintem feladatomnak egy tíz évvel ezelőtti írásom védelmezését ebben a kritikában. Az vagy megvédi saját magát, vagy joggal tűnik el a süllyesztőben.

Ugyanakkor azt sem állítom, hogy Esterházy kiterjedt és érdekes kritikai recepciójával nem lett volna érdemes fölvenni a beszélgetés fonalát. De Kulcsár Szabó Ernő – a helyett, hogy explikálná – kurta és furcsa módon sorra-rendre lezárja ezeket a beszélgetéseket; elsősorban Balassa Péterrel, a könyv szerzőjének titkos fő ellenfelével, aztán a többi Esterházy-értelmezővel és velem is. De „*a beszélgetést, mely folyamatban van – mint Hans Georg Gadamer mondja –, nem lehet lezárni. Rossz hermeneutikus az, aki azt hiszi, hogy az övé lehet vagy az övé kell hogy legyen az utolsó szó*”.

Radnóti Sándor

A BÁBELI NYELVZAVAR ÉS EURÓPA EGYESÜLÉSE

Umberto Eco: Die Suche nach der vollkommenen Sprache

*Aus dem Italienischen von Burckhart Kroeber
Verlag C. H. Beck, München, zweite Aufl., 1994.
388 oldal, 48 DM*

1. Találtam egy könyvet! Új beszerzések között keresgéltem a gyönyörűen berendezett (és, köztudottan, súlyos anyagi gondokkal küszködő) Akadémiai Könyvtárban, amikor

rábukkantam Umberto Eco könyvére. (A mű eredeti címe: LA RICERCA DELLA LINGUA PERFETTA NELLA CULTURA EUROPEA, Laterza, Rom–Bari, 1993.) A drága könyv, amelyet, megvallom, örömmel kölcsönöztem ki és sietve elolvastam, Németország ajándéka az Akadémiai Könyvtárnak.

Mínthogy már öt év telt el azóta, hogy az eredeti mű és német fordítása megjelent, el kell ismernem, hogy nem valamilyen igazi könyvújdonságot ismertetek. Joggal föltehetem, hogy a nyelvtudomány, a szemiotika, az irodalomelmélet szakemberei már jól ismerik Ecónak ezt az „új” könyvét. Az Atlantisz Könyvkiadó is munkálkodik már a mű magyar változatának a kiadásán. Mégis, talán nem haszontalan ez a recenzió. Lehet, van olyan érdeklődő, aki – a magyar fordítás megjelenése előtt – már most szeretne megismerkedni Eco könyvével. (Az Akadémiai Könyvtárban megvan mind az olasz eredeti, mind a német fordítás.) Tény, hogy aki áttanulmányozza Eco könyvét, nem fog csalódní várákozásában.

2. A könyv két okból is figyelmet érdemel. Az egyik: az illusztris szerző személye, a másik: a könyv központi témája. – A magyar olvasóközönség előtt jól ismert Umberto Eco, a Bolognai Egyetem neves professzora, a „*nyitott mű*” (az „*opera aperta*”) koncepciójának egyik megalapozója, számos irodalomelméleti, szemiotikai mű (köztük a laikus számára is rendkívül élvezetes HAT SÉTA A FIKCIÓ ERDEJÉBEN) és több (részben megfilmesített) bestseller-regeny, így A RÓZSA NEVE, A FOUCAULT-INGA szerzője.

Mi a könyv – rendkívül aktuális – központi témája? Egy európai, nemzetközi világnyelv kérdése. A szerző behatóan foglalkozik az egyesülőben lévő Európa egyik izgalmas problémájával, amely a kommunikáció kapcsán merül föl. Jelenleg két ellentétes tendencia egyszerre érvényesül Európában: a nyelvek egyre erőteljesebb differenciálódásának és a politikai, gazdasági integrálódásnak a folyamata. „*Bábeli nyelvzavar*” az egyik oldalon, *Európai Unió* a másikon! A két ellentétes trend összeütközésének, Eco szerint, az a következménye, hogy egyre sürgetőbbben jelentkezik a közös európai világnyelvre irányuló igény.